

Zbigniew Chodyła (Poznań)
Marian Drozdowski (Słupsk)
Zofia Sprys (Poznań)

Profesor Jolanta Dworzaczkowa

Z okazji jubileuszu 90-lecia urodzin i 65-lecia twórczości naukowej

Pod koniec 2013 r. minęła dziewięćdziesiąta rocznica urodzin Profesor Jolanty Dworzaczkowej, zasłużonej badaczki dziejów kultury dawnej Polski, a zwłaszcza polskiej reformacji oraz Wielkopolski, a w 2014 r. upływa 65. rocznica początków Jej twórczości naukowej. Z tych powodów warto dokładniej przybliżyć sylwetkę oraz dorobek naukowy Jubilatki.

Jolanta Elżbieta Dworzaczkowa, z domu Essmanowska, urodziła się 28 listopada 1923 r. w Warszawie jako córka Jerzego Józefa, urzędnika warszawskiego Urzędu Wojewódzkiego, i Janiny z Bieniasów, chłopskiej córki z podwarszawskiej Jabłonny. W Warszawie ukończyła szkołę powszechną i podjęła naukę w Państwowym Gimnazjum i Liceum im. Królowej Jadwigi, przerwana przez wybuch wojny. Kontynuowała ją tam w czasie okupacji na tajnych kompletach i zakończyła uzyskaniem świadectwa maturalnego w czerwcu 1942 r. W październiku 1942 r. rozpoczęła studia na tajnym Uniwersytecie Ziemi Zachodnich, odbywane pod kierunkiem takich profesorów, jak: Kazimierz Tymieniecki (wykład i ćwiczenia z historii średniowiecznej Polski i powszechnej i wykład z metodyki badań historycznych), Stanisław Bodniak (ćwiczenia z nauk pomocniczych historii i wykład z dziejów Polski za Jagiellonów), Władysław Kowalenko (wykłady i ćwiczenia z prahistorii ziem polskich i dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej), Janusz Woliński (wykłady z historii politycznej Polski i Europy w drugiej połowie XVII w.) i ks. Mieczysław Żywczyński (wykład z historii Europy XVIII w., a zasadniczo wielkiej rewolucji francuskiej). W opublikowanym o nich po sześćdziesięciu latach wspomnieniu podkreśliła, że studia na tajnej uczelni, pomimo trudności z dotarciem do literatury, dawały dobre rezultaty ze względu na bliski kontakt z profesorami. Poczucie zagrożenia z tego powodu (obawa wywiezie-

nia do obozu koncentracyjnego lub w najlepszym razie na roboty przymusowe do Niemiec) i świadomość, że studia są również formą walki z wrogiem, stwarzały szczególną więź między słuchaczami i wykładowcami i niepowtarzalną atmosferę. Studiując, Jolanta Essmanowska od kwietnia 1942 do jesieni 1944 r. była także zatrudniona jako pracownica kancelaryjna w Zarządzie Wodnym w Warszawie, gdzie wówczas pracował jej ojciec. Jej studiom historycznym po dwóch latach położył kres wybuch powstania warszawskiego, a po jego klęsce – przymusowa deportacja pozostałych przy życiu mieszkańców stolicy¹.

Po wyzwoleniu, nie mogąc powrócić do Warszawy, gdyż w czasie celowego niszczenia zabudowy stolicy przez Niemców po upadku powstania 1944 r. spłonął dom, w którym zamieszkiwała, postanowiła kontynuować studia historyczne na Uniwersytecie Poznańskim. Od maja 1945 r., kiedy przyjechała do Poznania, ściągając tu krótko potem rodziców (z którymi mieszkała przy ul. Mickiewicza 29), do października 1947 r. odbywała je (przy zaliczeniu 20 października 1945 r. przez Komisję Egzaminacyjną dwóch lat studiów na UZZ) w systemie trymestralnym na Wydziale Humanistycznym tej uczelni, uczestnicząc w wykładach, proseminariach i seminariach pod kierunkiem takich m.in. profesorów i wykładowców, jak: Kazimierz Tymieniecki (historia średniowieczna, nauki pomocnicze historii), Adam M. Skałkowski (historia Polski i powszechna XVIII i XIX w.), Wisława Knapowska (dydaktyka historii), Karol Górski (historia średniowieczna), Stanisław Bodniak (historia Polski XVI-XVII w.), Witold Klinger (dzieje starożytnego Wschodu, Grecji i Rzymu), Stanisław Tync (historyczne podstawy pedagogiki polskiej). W czasie studiów utrzymywała się ze stypendium i skromnej pomocy rodziców (ojciec podjął pracę jako urzędnik w Dyrekcji Okręgowej Dróg Wodnych w Poznaniu)².

23 października 1947 r. uzyskała tytuł magistra filozofii w zakresie historii na podstawie złożonego z wynikiem bardzo dobrym egzaminu z „pogłębionej znajomości dziejów Prus Królewskich”, ostatecznego egzaminu z taką samą oceną przed Komisją Egzaminacyjną i pracy *Stosunek Prus Królewskich do Polski za panowania Zygmunta Starego*, napisanej pod kierunkiem doc. Bodniaka³, który po odzyskaniu niepodległości powrócił do obowiązków dyrektora Biblioteki Kórnickiej, szczęśliwie ocalałej w komplecie z wojennej zawieruchy, i podjął na nowo przerwane przez wojnę badania.

Po studiach, w okresie od 1 grudnia 1946 do 31 sierpnia 1947 r., pracowała jako sekretarka w Zakładzie Chemii Fizycznej Uniwersytetu Poznańskiego, a od 1 lutego do 31 sierpnia 1948 r. jako praktykantka w Bibliotece Kórnickiej.

¹ Archiwum UAM w Poznaniu (dalej: AUAM), sygn. 144/284 (akta studenckie Jolanty Essmanowskiej).

² Tamże.

³ Tamże (stąd także przytoczony cytat).

Od 1 stycznia do 15 lutego 1949 r. była zatrudniona w Publicznej Bibliotece Miejskiej w Poznaniu⁴.

W 1949 r. otrzymała stypendium przyznane jej przez Sekcję Nauki Komisji do Spraw Odbudowy Nauki Polskiej (Komisji Popierania Twórczości Naukowej i Artystycznej) i przystąpiła do pisania pracy doktorskiej dotyczącej ważnego aspektu dziejów Prus i Pomorza, której promotorem został prof. Bodniak. W tym celu przeprowadzała poszukiwania źródeł m.in. w: Archiwum Państwowym w Gdańsku, Archiwum Głównym w Warszawie, Archiwum miasta Torunia oraz w Bibliotece XX. Czartoryskich w Krakowie. Na podstawie dysertacji *Ruch szlachecki w Prusach Królewskich w pierwszej połowie XVI wieku* oraz ustnego egzaminu z historii jako przedmiotu głównego oraz historii gospodarczej jako przedmiotu pobocznego, odbytego 25 maja 1951 r., 11 czerwca tego roku została promowana na doktora filozofii w zakresie historii⁵. Wcześniej, 1 czerwca 1950 r., podjęła pracę zawodową jako asystent w kierowanej przez prof. Gerarda Labudę Katedrze Historii Słowiańszczyzny Zachodniej (Seminarium Historii Słowian Zachodnich) Instytutu Historycznego (a od 25 listopada tego roku Zespołu Katedr Historycznych) Uniwersytetu Poznańskiego⁶.

Półtora roku później Jolanta Essmanowska wyszła za mąż (zawierając w grudniu 1951 r. ślub kościelny, a 23 stycznia 1952 r. cywilny) za Włodzimierza Dworzaczka, kolegę z tego samego Instytutu, doktora habilitowanego, wybitnego historyka, badacza genealogii, dziejów społecznych i politycznych oraz kultury Rzeczypospolitej szlacheckiej, później, od 1957 r. profesora na Wydziale Filozoficzno-Historycznym i od 1958 r. do 1973 kierownika Katedry (Zakładu) Historii Kultury Polskiej na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. Od 1 kwietnia 1953 r. Jolanta Dworzaczkowa była starszym asystentem, a od 1 grudnia 1956 r. do 30 listopada 1962 r. adiunktem Zakładu Historii Słowian Zachodnich, a po reorganizacji szkolnictwa wyższego (rozporządzeniem ministra z 24 listopada 1956 r.) przy Katedrze Historii Polski Feudalnej Instytutu Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, którymi kierował prof. Labuda⁷.

Równocześnie pracowała nad rozprawą kandydacką, składając także egzaminy z języków francuskiego i rosyjskiego (1955, 1956), materializmu historycznego i dialektycznego, dyscyplin podstawowej i specjalnej (1957-1958), rychło przekształconą (wskutek zmian ustawowych w systemie organizacji nauki) w habilitacyjną, której tematem było *Dziejopisarstwo gdańskie do poło-*

⁴ AUAM, sygn. 599/258c (akta osobowe Jolanty Dworzaczkowej z Kadr); sygn. 789/5 (akta osobowe z Wydziału Historycznego UAM).

⁵ AUAM, sygn. 12/10 (akta doktorskie Jolanty Dworzaczkowej).

⁶ AUAM, sygn. 599/258c (akta osobowe Jolanty Dworzaczkowej z Kadr); sygn. 789/5 (akta osobowe z Wydziału Historycznego UAM).

⁷ Tamże.

wy XVI wieku. Ta gruntownie przygotowana monografia, jak zgodnie podkreślili recenzenci: prof. Gerard Labuda (UAM), prof. Henryk Barycz (UJ) i prof. Karol Górski (UMK), stała się podstawą pomyślnie przeprowadzonej 9 czerwca 1960 r. na Wydziale Filozoficzno-Historycznym UAM, jednogłośnie przyjętej przez Radę Wydziału i zatwierdzonej habilitacji. W jej rezultacie po podjęciu przez tę Radę uchwały o nadaniu stopnia doktora habilitowanego Jolanta Dworzaczkowa otrzymała 16 kwietnia 1962 r. oficjalne potwierdzenie tegoż przez Ministerstwo Szkolnictwa Wyższego. Pismem ministra szkolnictwa wyższego została powołana 1 grudnia 1962 r. na etat docenta w ówczesnej Katedrze Historii Polski Feudalnej. Następnie przeszła do wydzielonej z niej pod koniec 1963 r., a kierowanej przez prof. Jerzego Topolskiego Katedry Historii Polski do XVIII w., przemianowanej 1 września 1969 r. na Zakład Historii Polski do XVIII w.⁸

Na Uniwersytecie Poznańskim (od 1955 r. im. Adama Mickiewicza) pracowała jako nauczyciel akademicki przez ponad trzydzieści lat, do końca semestru zimowego roku akademickiego 1980/1981, kiedy od 1 marca 1981 r., w związku z nie najlepszym (po poważnych operacjach w 1974 i 1980 r.) stanem zdrowia, przeszła na własną prośbę na emeryturę. Przez cały ten okres prowadziła najpierw ćwiczenia, a później wykłady kursowe i monograficzne, proseminaria i seminaria dla studentów stacjonarnych i zaocznych historii oraz polonistyki z historii Polski XVI-XVIII w., uważana przez nich za wykładownicę bardzo rzetelnego, wymagającego na egzaminach, ale i sprawiedliwie oceniającego ich wiedzę. Wykształciła kilka pokoleń studentów, interesując się także ich sprawami bytowymi, czego dowodem było sprawowanie przez nią w latach 1966-1968 funkcji przewodniczącej Komisji Stypendialnej na Wydziale Filozoficzno-Historycznym UAM⁹.

Równocześnie i poza Instytutem Historii UAM żywo uczestniczyła w ogólnopolskim ruchu naukowym: od lat pięćdziesiątych XX w. jako członek Komisji Historycznej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Poznańskiego Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego, od lat sześćdziesiątych biorąc regularnie udział w zebraniach Komisji Porównawczej Historii Kościołów przy Komitecie Nauk Historycznych Polskiej Akademii Nauk, od 1978 r. zaś, stale współpracując z Leszczyńskim Towarzystwem Kulturalnym. W ramach tej działalności wygłaszała referaty na sesjach i konferencjach organizowanych przez wymienione instytucje, a także przy innych okazjach, i włączała się do dyskusji nad problemami, których spotkania te dotyczyły.

⁸ AUAM, sygn. 226/1 (akta habilitacyjne Jolanty Dworzaczkowej); sygn. 599/258c (akta osobowe Jolanty Dworzaczkowej z Kadr; sygn. 789/5 (akta osobowe z Wydziału Historycznego UAM).

⁹ AUAM, sygn. 599/258c (akta osobowe Jolanty Dworzaczkowej z Kadr; sygn. 789/5 (akta osobowe z Wydziału Historycznego UAM).

Była także autorką recenzji prac magisterskich, kilku doktoratów i habilitacji oraz wydawniczych¹⁰.

W ciągu sześćdziesięcioletniej twórczości naukowej, rozpoczętej w 1949 r., Jolanta Dworzaczkowa wniosła do zasobu wiedzy historycznej o dawnej Polsce znaczący dorobek w postaci ponad stu publikacji, wykazanych w *Bibliografii*, opublikowanej wraz z krótką charakterystyką Jej sylwetki z okazji osiemdziesięcioletnia urodzin i sześćdziesięcioletnia twórczości naukowej w jednym z tomów „Odrodzenia i Reformacji w Polsce”¹¹ oraz w *Uzupełnieniu* do niej za lata 2002 i 2009-2013, umieszczonym pod tekstem tego artykułu.

W skład dorobku badaczki wchodzi: trzy monografie książkowe, 56 rozpraw i artykułów, prawie w połowie zebranych następnie w dwóch książkach, 4 sprawozdania, 1 indeks, w tym dwa teksty opracowane wspólnie z mężem, wspomnienie o studiach na tajnym Uniwersytecie Ziemi Zachodnich (ogłoszone najpierw w polskiej i francuskiej wersji językowej w latach 2003 oraz 2005 i z pewnymi drobnymi zmianami razem ze wspomnieniami o studiach na Uniwersytecie Poznańskim w latach 1945-1947 i pracy na tej uczelni w latach 1950-1951, w tomiku opublikowanym w 2013 r. przez Wydawnictwo Instytutu Historii UAM z okazji dziewięćdziesięcioletnia urodzin autorki), 23 biogramy (w tym jeden współautoryzowany) i 19 recenzji.

W dorobku tym można wyróżnić trzy kręgi tematyczne: 1) dzieje Prus Królewskich, 2) dzieje reformacji i kontrreformacji, a szczególnie kościoła braci czeskich (ewangelicko-reformowanego) w Polsce, 3) dzieje Wielkopolski, zwłaszcza w płaszczyźnie wyznaniowej.

Pierwszej specjalizacji naukowej z zakresu dziejów Pomorza Wschodniego i Prus Królewskich w późnym średniowieczu i w czasach nowożytnych, w wyborze której poza prof. Bodniakiem najważniejszą rolę odegrał prof. Karol Górski, zasłużony badacz przeszłości Zakonu Krzyżackiego, Jolanta Dworzaczkowa pozostała wierna od studiów do czasu uzyskania wszystkich tytułów naukowych, czyli od schyłku lat czterdziestych do początków lat sześćdziesiątych XX w. W jej ramach zajmowała się kwestiami stosunku Prus Królewskich do Korony, walk społecznych w Gdańsku i historiografii miejskiej w XV, a zwłaszcza w XVI w., rozszerzając swe badania na zagadnienia z zakresu szeroko rozumianej historii kultury. Tematyki tej dotyczyło kilka jej artykułów: *Pobyty króla Aleksandra w Prusach* (1950), *Z historii projektu kodyfikacji Macieja Śliwickiego* (1954), *Jedna czy dwie mowy Jan Bażyńskiego?*

¹⁰ AUAM, sygn. 599/258c (akta osobowe Jolanty Dworzaczkowej z Kadr); sygn. 789/5 (akta osobowe z Wydziału Historycznego UAM).

¹¹ Z. Chodyła, M. Drozdowski, Z. Sprys, *Profesor Jolancie Dworzaczkowej z okazji jubileuszu 85-lecia urodzin i 60-lecia twórczości naukowej* (gdzie w krótkim tekście podane zostały w podobnej lub innej formie niektóre ważniejsze wiadomości zawarte w tym artykule tych samych autorów) oraz *Bibliografia prac Jolanty Dworzaczkowej za lata 1949-2009*, zestawiona przez Z. Sprys, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2009, LIII, s. 367-371 i 372-383.

(1955), *Kronika pruska Szymona Grunaua jako źródło historyczne* (1958), *Podanie o głowie św. Barbary* (1958), *O genezie i skutkach rewolty gdańskiej 1525/26 roku* (1962) oraz wspomniana rozprawa habilitacyjna *Dziejopisarstwo gdańskie do połowy XVI w.*, która ukazała się drukiem w roku 1962, w ramach wydawnictw Gdańskiego Towarzystwa Naukowego, zyskując w polskim piśmiennictwie historycznym miano pionierskiego opracowania, które zachowała do dziś.

Z tych publikacji do najcenniejszych należą czwarta i ostatnia. Pierwsza z nich to obszerne studium, w którym autorka rewiduje dotychczasowe stanowisko historiografii niemieckiej o niewiarygodności i minimalnej użyteczności dzieła Szymona Grunaua. Z jej badań wynika, że ta bardzo obszerna kronika, doprowadzona do 1529 r., powstała w drugiej połowie XVI w. w środowisku dominikańskim w Elblągu, a może i po części w Gdańsku, jest nie tylko tekstem literackim, charakterystycznym dla zakonów żebrzących, pozbawionym jakichkolwiek zaczątków metody naukowej, przykładem propagandy kontrreformacyjnej, ale i cennym źródłem historycznym, bogatym faktograficznie dla czasów jej współczesnych, a także niezwykle przydatnym do poznania światopoglądu ówczesnych ludzi, zwłaszcza atmosfery życia codziennego w miastach i na wsi pruskiej w pierwszej połowie XVI w. Druga praca obejmuje natomiast początki jeszcze nienaukowego dziejopisarstwa gdańskiego, które sięgają pierwszego dziesięciolecia XV w., i jego rozwój aż do połowy XVI stulecia. Pod względem konstrukcyjnym książka składa się, poza *Wstępem* i *Wnioskami*, z dwóch części. W części pierwszej, podzielonej na siedem rozdziałów, poddane zostały sumiennej, szczegółowo przeprowadzonej krytyce erudycyjnej zabytki historiograficznej z tej epoki: najstarszy zwód kronik gdańskich, czyli tzw. Księga Ferbera, kroniki Bartłomieja Wartzmanna (w I i II redakcji) i Jana Melmanna, a także dominikanów elbląskich oraz różne drobniejsze zabytki narracyjne (takie jak: wiersze i pieśni historyczne, współczesne relacje o pewnych wydarzeniach itp.) w układzie chronologicznym. Autorka, polemizując z dawniejszymi opracowaniami historyków niemieckich (zwłaszcza Theodora Hirscha i Paula Gehrkego), ustala czas i miejsce powstania poszczególnych zabytków, ich wzajemne powiązania i zależności, co jest tym trudniejsze, że materiały te znane są jedynie ze znacznej liczby późnoszesnastowiecznych i siedemnastowiecznych kopii, a raczej kompilacji. Dokonując analizy Księgi Ferbera, podstawy wielu innych opracowań i przeróbek, Dworzaczkowa wyróżnia w niej: trzon, *Roczniki gdańskie*, *Relacje o wojnie 1519-1521 r.*, walkach duńsko-hanzeatycznych i rewolcie gdańskiej 1525/26 (wskazując trzy ich wersje różnych autorów) oraz pozostałe części, z ukazaniem genezy poszczególnych ich redakcji. Dochodzi przy tym do wniosku, że nie można całego dziejopisarstwa gdańskiego wywodzić z rzekomej kroniki ferberowskiej, a trafnie, mimo wadliwej zasady edytorskiej, wyodrębniona przez Hirscha kronika wojny trzynastoletniej (tzw. kronika Lindaua) była wedle niej „memoriale” sekretarza miejskiego, lecz trudno ustalić, czy sięgało ono tylko do roku 1466, czy

miało swą kontynuację. Części zwodu odnoszące się do czasów wcześniejszych, wyodrębnione przez Hirscha jako *Gdańska kronika o Zakonie* i *Kronika o Związku Pruskim*, stanowiły zapewne jedną całość i powstały w okresie nasilenia sporów z zakonem około lat 1450-1454 dla dostarczenia argumentów władzom miejskim. Roczniki gdańskie wywodzi autorka z rocznika franciszkańskiego. Znajdujące się w kronice dominikanów elbląskich bajeczne dzieje Prus, przedstawione na podstawie rzekomej relacji Dywonisa, podróżnika starożytnego, dowodzą według niej wpływów humanizmu. Druga część tej książki, składająca się z czterech rozdziałów, omawia tematykę gdańskiego dziejopisarstwa, środowisko, w którym ono powstawało oraz jego funkcje społeczne i polityczne. Autorka wychodzi od przedstawienia problematyki badań nad dziejopisarstwem miejskim na przykładzie Niemiec, Śląska i Pomorza Zachodniego, następnie omawia dziejopisarstwo gdańskie do rewolty 1525/26 r. oraz po jej stłumieniu, a kończy na naszkicowaniu rozwoju współczesnego dziejopisarstwa innych miast pruskich, zakonu krzyżackiego i biskupstwa warmińskiego. Podkreśla przy tym, że tematyka dziejopisarstwa gdańskiego ogranicza się wyłącznie do wydarzeń z terenu Pomorza Wschodniego – Prus Królewskich (zwłaszcza takich, jak wojna trzynastoletnia, dzieje Związku Pruskiego, ruchy społeczne lat 1522-1526). Bardzo interesujące są rozważania Dworzaczkowej na tematy: 1) związku zachodzącego między polityką władz miejskich i ich dążeniami do suwerenności Gdańska a rozwojem tutejszego dziejopisarstwa, 2) wpływu na twórczość kronikarską i podobną walk wewnątrznych toczących się w mieście, 3) środowisk, w jakich powstawały gdańskie kroniki, z których przy niewielkiej roli instytucji duchownych, największe znaczenie miały kancelaria miejska oraz prywatne osoby i to nie tylko spośród patrycjatu, ale także spośród średnich warstw mieszczaństwa, co świadczy o wysokiej kulturze ówczesnego gdańskiego kupiectwa. W tych środowiskach wykształciła się ta forma dziejopisarstwa, jakim były księgi pamiątkowe, dostępna i atrakcyjna nie tylko dla elity społecznej, lecz także dla szerokich warstw mieszkańców miasta. Dziejopisarstwo to zawdzięczało zresztą swą popularność również aktualnym celom politycznym, którym służyło: walce o utrzymanie autonomii Prus Królewskich i dążeniom do zachowania uprzywilejowanego, niemal suwerennego stanowiska Gdańska. Autorka omawia zarówno różne typy kronik miejskich, w znaczeniu ścisłym, jak i „memoriale” sekretarzy miejskich, spisanych z ich własnych inicjatyw, bez zlecenia rady, których celem przez analogię do ksiąg kupieckich było dostarczenie wiadomości dla życia praktycznego, stwierdzając także, że zainteresowania i horyzonty umysłowe autorów kronik były niezbyt szerokie. Kronikom miejskim przeciwstawia odmiennego charakteru kronikę dominikanów elbląskich, która wykazywała cechy twórczości humanistycznej. W całościowej ocenie dziejopisarstwa pruskiego tego okresu badaczka podkreśla, że było ono opóźnione w stosunku do historiografii miast niemieckich. Osiągnięcia rozprawy zostały raz jeszcze zebrane we *Wnioskach*.

W drukowanych recenzjach tej pracy (Karola Górskiego i Marii Boguckiej) zgodnie podkreślono, że Dworzaczkowa pierwsza spośród badaczy polskich podjęła się ponownego przebadania całej spuścizny rękopiśmiennej dziejopisarstwa gdańskiego i krytycznej jego analizy w świetle dotychczasowego dorobku nauki niemieckiej i własnych ustaleń, uznając jej tezy za szczególnie cenne dla przyszłych badaczy dziejów historiografii gdańskiej i pomorskiej i w ogóle Pomorza w XV i XVI w. Wysuwając postulatory uzupełnień treści (np. o ukazanie stosunku kronikarzy gdańskich do zagadnień rozwoju stanowego i swobód stanowych, braku solidarności Gdańska z innymi stanami, wynikającej z jego egoistycznej polityki) i zwracając uwagę na zbyt pobieżne potraktowanie kroniki Bażyńskich, którzy stojąc na czele stanów pruskich, prowadzili jakby własną kancelarię, a także na pominięcie zapisek Jana IV biskupa pomezańskiego, które stanowią analogię do „memoriale” Łukasza Watzenrodego, oraz potrzebę dokonania korekt w zakresie pewnych sformułowań, podniesiono wysoką wartość merytoryczną pracy. Górski stwierdził nawet „[...] że wkładając ogromny trud w swą rozprawę Autorka nie powiedziała wszystkiego, co by powiedzieć mogła i umiała”. Recenzenci, wyrażając pewne uwagi odnośnie do warsztatu (jak np. Górski o zaniechaniu analizy paleograficznej, pomocnej przy wykazywaniu filiacji i czasu powstawania poszczególnych rękopisów, które – jak podkreślił – autorka tak sumiennie przebadła pod innymi kątami widzenia), eksponowali wysoki poziom krytyki wewnętrznej źródeł. W ostatecznej zaś konkluzji stwierdzili, że wszystkie podniesione przez nich braki i usterki nie zmniejszają zasadniczej wartości rozprawy¹².

W połowie lat sześćdziesiątych XX w. i w ciągu następnych czterech dekad Jolanta Dworzaczkowa rozszerzyła swe zainteresowania badawcze o problematykę dziejów reformacji i kontrreformacji, głównie na terenie szerzej rozumianej Wielkopolski i Prus Królewskich (zwłaszcza pierwszego z tych regionów), której pozostaje wierna do dziś, oraz dziejów Wielkopolski właściwej (województw poznańskiego i kaliskiego). Opublikowała w tym czasie ponad czterdzieści rozpraw i artykułów, m.in. w: „Rocznikach Historycznych”, „Czasopiśmie Prawno-Historycznym”, w ośmiu tomach „Odrodzenia i Reformacji w Polsce”, w trzech księgach pamiątkowych – poświęconych profesorom: Henrykowi Łowmiańskiemu, Kazimierzowi Tymienieckiemu i Jerzemu Kłoczowskiemu, a ponadto w „Roczniku Lubuskim” „Roczniku Kaliskim”, „Roczniku Konińskim” i innych czasopismach oraz wydawnictwach o charakterze naukowym (w tym w I tomie naukowej syntezy *Dziejów Wielkopolski do 1793 r.* pod redakcją Jerzego Topolskiego) i popularnonaukowym. Spośród nich do najważniejszych zaliczyć należy: *Wprowadzenie reformacji do miast*

¹² Wszystkie informacje w tym akapicie podano za recenzjami K. Górskiego, „Studia Źródłoznawcze” 1963, [t.] 8, s. 201-203 (wraz z cytatem z niej) i M. Boguckiej, „Kwartalnik Historyczny” 1963, r. 70, nr 1, s. 159-160.

królewskich Wielkopolski (1965), *O przyczynach słabości reformacji mieszczańskiej w Polsce* (1967), *Reformacja w Wielkopolsce i Sprawa dysydencka* (1969), *W sprawie autorstwa pisma o mizerii ministerowskiej* (1969), *Z dziejów zboru w Krokowie [Krokowej] w XVII i XVIII wieku* (1970), *Kontrreformacja we Wschowie w latach 1577-1632* (1970), *W sprawie sytuacji prawnej protestantów w Polsce* (1976), *Reformacja a problemy narodowościowe w przedrozbiorowej Wielkopolsce* (1978), *Zniszczenie Leszna w roku 1656* (1981), „*Panegyricus Carolo Gustavo*” i jego tło polityczne (1982), *Sytuacja materialna duchowieństwa braci czeskich w Polsce do początków XVII wieku* (1984), *Andrzej z Osowej Sieni Ossowski [1602/1603-1666]. Z dziejów polskiego luteranizmu* (1985), *Luteranizm w Wielkopolsce i jego społeczno-narodowe aspekty* (1986), *Bracia czescy przejawem odrębności Wielkopolski* (1991), *Żywe słowo w działalności różnowierców wielkopolskich* (1992), „*Czarna legenda*” Komeńskiego a rzeczywistość historyczna (1993), *Bojanowscy w ruchu reformacyjnym* (1994), *Projekt programu szkolnego Jana Jonstona* (2003), *Bracia czescy – kalwiniści – ewangelicy reformowani. Problem terminologii* (2005), *Konwersje na katolicyzm szlachty ewangelickiego wyznania czeskiego w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku i Sprawa Krystyny Poniatowskiej w Polsce* (2006). Niektóre z artykułów Jolanty Dworzaczkowej powstały w nawiązaniu do wcześniejszych publikacji innych badaczy (Adama Vetulaniego, Stanisława Cynarskiego, Stanisława Salmonowicza).

Przeważnie w bliskim związku z ich tematyką w latach 1961-1991 opracowała biogramy prezentujące życie i działalność działaczy reformacyjnych, głównie z kręgu braci czeskich, którym poświęciła większość (21 z 23) biogramów opublikowanych w *Polskim Słowniku Biograficznym* (7, w tym 1 współautorzowany) i *Wielkopolskim Słowniku Biograficznym* (16).

Jak już wspomniano, blisko połowa rozpraw i artykułów Dworzaczkowej poświęconych problematyce reformacyjnej i kontrreformacyjnej została wydana w dwóch książkach. W pierwszej, zatytułowanej *Reformacja i kontrreformacja w Wielkopolsce* (1995), znalazło się piętnaście z wyżej wymienionych opracowań, powstałych i publikowanych w latach 1965-1993, wykazanych teraz w spisie jej treści umieszczonym pod *Uzupełnieniem* do wspomnianej wyżej *Bibliografii*, w której książka ta została wymieniona pod mylnym rokiem wydania (1996) i tylko pod ogólnym tytułem. We wstępie do tego zbioru autorka zauważyła, „że choć dzieje reformacji, a później polskiego protestantyzmu przechodziły w Wielkopolsce te same fazy, co w całej Rzeczypospolitej, mają jednak w tej dzielnicy cechy szczególne”. Do cech tych zalicza zwłaszcza stosunkowo silny rozwój luteranizmu z udziałem ludności pochodzenia niemieckiego (mieszczan i chłopów) oraz obecność braci czeskich. Ogromne znaczenie tych ostatnich, „którzy przez ponad osiemdziesiąt lat, póki nie złąli się z kalwinami, nadawali wielkopolskiej reformacji odrębne piętno” podkreśla w pierwszym, niezwykle cennym syntetycznym studium *Reformacja w Wielkopolsce*. Zwraca tam też uwagę na fakt, że Wielkopolska wniosła do religijnego i kulturalnego dorobku polskiej reformacji wiele, zwłaszcza w jej

schyłkowym okresie drugiej ćwierci XVII w., kiedy „szczupła garść dysydenckiej szlachty wodziła wówczas rej w dzielnicy, różnowiercy odgrywali dużą rolę na dworach katolickich magnatów, gimnazjum leszczyńskie rozkwitło i stało się wzorem dla katolickiej szkoły w Sierakowie. Komeński był sławny w całej Europie, Wolzogen stawiał czoła wielkiemu Kartezjuszowi, Jonston, lekarz w Lesznie zajmujący się filozofią naturalną, stał się prekursorem Spinozy”¹³.

Zwieńczeniem wieloletnich badań Dworzaczkowej w zakresie tematyki reformacji i kontrreformacji w Polsce stała się monografia *Bracia Czescy w Wielkopolsce w XVI i XVII w.* (1997). Dotyczy ona dziejów polskiej gałęzi Jednoty braci czeskich w szerzej rozumianej Wielkopolsce, obejmującej poza województwami poznańskim i kaliskim Kujawy i województwo sieradzkie. Przedstawia potencjał, struktury organizacyjne, środowiska wyznawców świeckich i duchownych tego Kościoła, stanowiącego jeden z czterech głównych nurtów polskiej reformacji. Uwzględnia przy tym powiązania braci czeskich z innymi nurtami religijnymi i ich wkład do ogólnego dorobku organizacyjnego i ideowego reformacji. Praca jest oparta na bogatej podstawie źródłowej: dokumentach, korespondencji, diariuszach, nekrologach i aktach synodowych (z liczącego około trzy tysiące jednostek Archiwum Jednoty, przechowywanym w Archiwum Państwowym w Poznaniu), oraz na rękopisach Biblioteki Raczyńskich, przy czym z synodaliów do roku 1632 autorka czerpie wiadomości z czwartego tomu ich wydawnictwa: *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. IV, *Wielkopolska 1569-1632* (1997), przygotowanego przez Marię Sipayło, a współrecenzowanego przez nią. Nieco mniej uwagi poświęca Dworzaczkowa działalności kulturalnej, piśmiennictwu czy szkolnictwu braci czeskich, traktując je jako dziedziny badań specjalistycznych i odwołując się do ich dotychczasowych wyników (w pracach Stanisława Tynca, Jerzego Ślizińskiego i in.). Konstrukcja książki jest oparta na kryteriach chronologiczno-merytorycznych, co pozwoliło na zwarte i klarowne omówienie spraw związanych z organizacją Jednoty, składem społecznym i językowym wyznawców, uposażeniem zborów. Z pięciu rozdziałów monografii dwa pierwsze dotyczą wieku XVI, czasów przed i po przybyciu braci czeskich do Polski w 1548 r. do śmierci w 1608 r. zasłużonego dla Jednoty seniora Symeona Bogumiła Turnowskiego. W pierwszym rozdziale autorka opisuje m.in. początki działalności braci czeskich w Wielkopolsce, zawarcie kruchej unii między nimi a ich małopolską prowincją w Koźminku w 1555 r., udział w podpisaniu tzw. zgody sandomierskiej (1570) z kalwinistami i luteranami, stosunki z luteranami, ich udział w synodzie różnowierczym w Toruniu (1595), rozpad „Zgody” i działalność Turnowskiego. W drugim rozdziale przedstawia organizację Jednoty w Polsce, liczbę i rozmieszczenie zborów

¹³ Wszystkie trzy cytaty podane w tym akapicie z: J. Dworzaczkowa, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkopolsce*, Poznań 1995, s. 5, 50 i powtórnie 50.

do początku XVII w., skład społeczny i językowy jej członków, uposażenie zborów, duchowieństwo, obrzędy, szkoły, piśmiennictwo, obyczaje i kryzys na przełomie XVI-XVII w. wskutek nasilenia kontrreformacji. Według opinii Henryka Gmiterka, także znawcy tej problematyki, obok zagadnień stosunkowo dobrze znanych (zwłaszcza z monumentalnego dzieła czeskiego historyka Jarosława Bidla, poświęconego pierwszej emigracji wyznawców Jednoty) znalazło się tu szereg nowych ustaleń szczegółowych dotyczących losów poszczególnych gmin, a także nieco sprostowań. Zdaniem recenzenta, Dworzaczkowa ukazała interesująco kształtowanie się społecznego zaplecza Kościoła braci w Wielkopolsce, a zwłaszcza czynniki, które przyciągały do zboru szlachtę. Oryginalnością i nowatorstwem ustaleń wyróżniają się jednak przede wszystkim trzy pozostałe rozdziały książki, poświęcone XVII stuleciu. W III i IV rozdziale autorka prezentuje szczegółowo okoliczności znikania jednych i powstawania innych zborów, uposażenie, duchowieństwo, dyscyplinę zborową, szkoły i piśmiennictwo. Ukazując tam także sylwetki ich duchownych (seniorów-starszych zborowych i ministrów) oraz świeckich patronów, podejmuje próbę ich socjologicznego rozpoznania, stwierdzając znaczne wyobcowanie członków Jednoty braci czeskich, przejawiające się w braku poczucia „obywatelstwa”: przynależności do określonego stanu, zasiedziałości i zabezpieczonych praw. Szkoda tylko, zauważa Gmiterek, że informacje te wskutek przyjętej konstrukcji książki w przypadku nieistniejących zborów nie stanowią zwartej całości, lecz są w niej rozrzucone. Dalej Dworzaczkowa omawia przyczyny kryzysu reformacji w Wielkopolsce, imigrację niemiecką i czeską z czasów wojny trzydziestoletniej i rolę tej imigracji w umocnieniu osłabionych struktur kościołów protestanckich, zjednoczenie z Kościołami reformowanymi Małopolski i Litwy, Colloquium Charitativum w Toruniu (1645), a także stosunki Jednoty z innymi wyznaniem, działalność Jana Amosa Komeńskiego i położenie polskiej Jednoty w przeddzień wojny 1655 r., wreszcie sytuację różnowierców w Wielkopolsce w czasie „potopu” szwedzkiego 1655-1660 i w drugiej połowie XVII w. Postawa braci czeskich, zwłaszcza gminy leszczyńskiej, w dobie konfliktu ze Szwedami przedstawiona została z uwzględnieniem wszystkich uwarunkowań politycznych w samej Wielkopolsce, ale i nadziei, jakie pobiałogórcy emigranci czescy wiązali ze zwycięstwem Szwedów nad cesarzem. W tym właśnie kontekście autorka ukazuje głośne wystąpienie Jana Amosa Komeńskiego z jego *Panegyricus Carolo Gustavo*, konkludując, że pismo to (powstałe według niej z inicjatywy i inspiracji Jana Jerzego Szlichtinga, sędziego grodzkiego wschowskiego i parlamentarzysty) było panegirkiem tylko z nazwy, a w rzeczywistości zawierało program odłamu społeczeństwa polskiego, gotowego uznać pod określonymi warunkami panowanie szwedzkie. W ostatnim rozdziale książki Dworzaczkowa omawia także w sposób odbiegający od stereotypów rolę braci czeskich w Wielkopolsce. Podkreśla, że w drugiej połowie XVII stulecia pojęcie *Ecclesia Confessionis Bohemicae* stopniowo zanika wraz z zatarciem przez

wyznawców poczucia odrębności wobec innych członków Kościoła ewangelicko-reformowanego, a określanie ich jako braci czeskich traci – zdaniem Autorki – sens. Niektóre kwestie poruszane w pracy Dworzaczkowej skłaniają, według Gmitera, do polemiki, co nie znaczy, że dadzą się one jednoznacznie przesądzić. Do takich zalicza on sprawę unifikacji liturgii i organizacji kościelnej między braćmi a kalwinistami, do czego doszło w latach trzydziestych XVII w. Za zbyt daleko posunięte uznaje on jej stwierdzenie, że w następstwie kroków podjętych w tym zakresie Jednota wielkopolska stała się w przededniu „potopu” szwedzkiego tylko „jedną z trzech prowincji Kościoła ewangelicko-reformowanego w Rzeczypospolitej, choć ściśle współpracowała z czeską Jednotą na wychodźstwie i zachowała niektóre odrębności w dziedzinie organizacji i liturgii”. Uważa on bowiem, że poczucie odrębności konfesyjnej było jeszcze wówczas relatywnie silne i nie pozwalało Jednocie na zbyt daleko idące kompromisy. Świadczy o tym nie tylko wprowadzenie do wspólnej agendy alternatywnych rozwiązań w liturgii, pozwalających braciom czeskim bez ograniczeń czerpać z dotychczasowych tradycji, ale przede wszystkim odstąpienie na konwokacji w lipcu 1633 r. od zapowiadanej wcześniej modernizacji katechizmów oraz od ujednoczenia postylli, z intencją zachowania własnej tożsamości wyznaniowej. Dlatego według niego przynajmniej do połowy XVII w. wielkopolski Kościół Jednoty traktować trzeba jako odrębny konfesyjnie i organizacyjnie organizm, poszukujący ze względu na ogólną sytuację protestantyzmu w Rzeczypospolitej zbliżenia z silniejszymi Kościołami kalwińskimi w Małopolsce i na Litwie. W ostatecznej konkluzji recenzent stwierdził, że praca Dworzaczkowej stanowi znakomite osiągnięcie polskiej historiografii reformacyjnej, wypełniając istniejącą od dawna lukę badawczą¹⁴.

Dopełnieniem i rozwinięciem treści tej książki stały się dwie kolejne zwarłe publikacje, które ukazały się w tym samym 2003 r. Pierwsza, nieduża objętościowo praca: *Szkoła w Lesznie do 1656 roku. Nauczyciele i programy*, będąca naukową monografią dziejów szkoły braci czeskich w Lesznie, w okresie od jej powstania po 1565 r., a przed 1573 r., aż do 1656 r., koncentruje się, jak na to wskazuje jej podtytuł, na przedstawieniu nauczycieli i programów nauczania tego zakładu oświatowego. Książeczka, poza słowem *Od Wydawcy* i *Wstępem* od autorki, składa się z trzech rozdziałów, zatytułowanych: *Szkoła humanistyczna*, *Początki reformy* i *Czasy rektoratu Jana Amosa Komeńskiego*, oraz: *Wykazu skrótów*, zestawień źródeł rękopiśmiennych, źródeł drukowanych i opracowań, a ponadto z trzech dodatków: *Cursus studiorum z 1604 r.*, *Szkoła*

¹⁴ Ujęte w tym akapicie charakterystyka treści i ocena wartości naukowej książki J. Dworzaczkowej, *Bracia czescy w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku*, Poznań 1997, podobnie, jak i cytaty z niej (ze s. 128) zostały podane po jej lekturze i według recenzji autorstwa H. Gmitera, ogłoszonej w „Kwartalniku Historycznym” 1997, r. 104, nr 4, s. 88-90, który przytacza z niej ten właśnie fragment.

sześcioklasowa i Szkoła czteroklasowa, ukazujących program nauczania w różnych typach szkoły leszczyńskiej, oraz streszczeń w językach czeskim, niemieckim i angielskim, *Spisu ilustracji* i *Indeksu osobowego*. Praca ta jest cennym przyczynkiem do dziejów oświaty w Polsce w XVII w., zwłaszcza innowierczej, losów Jednoty braci czeskich, a także historii Leszna i Wielkopolski.

Druga książka, nosząca tytuł *Z dziejów braci czeskich w Polsce* (2003), zawiera oprócz krótkiego, interesująco napisanego i niedrukowanego dotąd wspomnienia Dworzaczkowej *Studia historyczne na tajnym Uniwersytecie Ziemi Zachodnich w latach 1942/43-1943/44*, dziesięć jej studiów i szkiców, w tym osiem powstałych w latach 1991-2003, z wyjątkiem ósmego bezpośrednio związanych z tematem określonym w jej tytule, wykazanych teraz w spisie jej treści, zamieszczonym pod *Uzupełnieniem* do wspomnianej wyżej *Bibliografii*, w której została ona wymieniona tylko pod ogólnym tytułem. Z wyjątkiem drugiego (*Czeskie początki Leszna. Mit czy rzeczywistość?*) i części drugiej piątego artykułu (*Sytuacja materialna duchowieństwa braci czeskich w Polsce do połowy XVII wieku*) pozostałe teksty były już wcześniej drukowane, o czym informują umieszczone pod nimi noty o miejscach ich pierwodruku, przy czym część pierwsza piątego artykułu oraz artykuły dziewiąty (*Zniszczenie Leszna w roku 1656*) i dziesiąty (*Bracia czescy przejawem odrębności Wielkopolski*) zostały już ogłoszone we wcześniejszym, scharakteryzowanym wyżej, pierwszym zbiorze prac autorki *Reformacja i kontrreformacja w Wielkopolsce*. Opracowania zawarte w omawianej książce powstały w dużej części jakby w ramach przygotowań do scharakteryzowanej wyżej monografii *Bracia czescy w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku*. Wszystkie teksty, pomimo wcześniejszej publikacji, zasługiwały na osobne wydanie ze względu na niskie nakłady i trudną dostępność czasopism i prac zbiorowych, w których były uprzednio drukowane.

Dorobek naukowy Jolanty Dworzaczkowej dotyczący braci czeskich jest bardzo wysoko ceniony przez zagranicznych, a zwłaszcza czeskich wybitnych badaczy dziejów reformacji i kontrreformacji, szczególnie dziejów Jednoty na emigracji, życia i działalności Jana Amosa Komeńskiego (komenologów), zarówno starszego pokolenia, takich jak prof. Marta Bečková, która ostatnio przetłumaczyła na język czeski niewielki objętościowo, ale bardzo ważny z badawczego punktu widzenia, wspomniany już wyżej artykuł *Bracia czescy – kalwiniści – ewangelicy reformowani. Problemy terminologii*, ogłoszony w „*Studia Comeniana et historica*”, jak i młodszych, takich jak Lenka Řezníková, Miloš Řezník i Vladimír Urbánek.

Trzeci krąg tematyczny badań Jolanty Dworzaczkowej stanowią dzieje Wielkopolski. Należą do niego równocześnie prawie wszystkie z wymienionych wyżej opracowań dotyczących problematyki reformacyjnej i kontrreformacyjnej, ze względu na ich terytorialny związek z tym regionem. Przede wszystkim jednak dwa syntetyczne teksty: *Reformacja w Wielkopolsce* i *Sprawa dysydencka*, a następnie kilkanaście analitycznych studiów, takich jak: *Wprowadzenie reformacji do miast królewskich Wielkopolski*, *Kontrreformacja*

we Wschowie w latach 1577-1632, *Reformacja a problemy narodowościowe w przedrozbiorowej Wielkopolsce, Luteranizm w Wielkopolsce i jego społeczno-narodowe aspekty, Zniszczenie Leszna w roku 1656, Bracia czescy przejawem odrębności Wielkopolski*. Dalej artykuły poświęcone zborom braci czeskich w: Karminie (1968), Koźminku (1985), Ostrorogu (1998) oraz w powiecie konińskim (1997), szkic o reformacji i kontrreformacji w Kościanie w pierwszym tomie dziejów tego miasta (2000), wspomniany już tekst *Konwersje na katolicyzm szlachty ewangelickiego wyznania czeskiego w Wielkopolsce w XVI i XVII wieku*, ale także trzy rozdziały dziejów miasta Kobyлина (w średniowieczu, XVI, XVII i XVIII w.), zawarte w ich zarysie (1990), i studia: *Sprawy wojska na sejmikach wielkopolskich w latach 1648-1661* (1993), *Miasta sukiennicze południowo-zachodniej Wielkopolski w XVI i XVII wieku* (1995) i *Śląska imigracja [do Leszna] w I połowie XVII w.* (1997), *Bogusław Leszczyński (starosta generalny wielkopolski (ok. 1612-1659))*. *Poprawki do biografii* (2011). W tym ostatnim artykule zostały wykorzystane podstawowe tezy zawarte w referacie *Sytuacja polityczna i społeczna Wielkopolski w przededniu „potopu” szwedzkiego*. Referat ten będący propozycją nowego ujęcia tego tematu w oparciu o niedostrzeżone dotąd źródła rękopiśmienne i drukowane został wygłoszony na specjalnym zebraniu poznańskiego oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego w listopadzie 2008 r., związanym z obchodami jubileuszu osiemdziesięcioletnia urodzin autorki.

W świetle dokonanego powyżej przeglądu sześćdziesięcioletniego dorobku naukowego Jolanty Dworzaczkowej bardzo wyraźnie widać, że od prawie 45 lat dominuje w nim tematyka dziejów reformacji i kontrreformacji, a zwłaszcza kościoła braci czeskich w Polsce, a głównie w Wielkopolsce w XVI-XVII w. Dlatego Badaczka należy niewątpliwie do grona najwybitniejszych jej znawców wśród współczesnych historyków polskich, co także potwierdzają wysokie oceny wymienionych publikacji przez innych specjalizujących się w zbliżonej problematyce pracowników nauki, częściowo przytoczone wyżej.

Opracowania Jubilatki, podejmujące ważną i nie poznaną lub słabo dotychczas zbadaną problematykę, reprezentują wysoki poziom merytoryczny, imponują bogatą podstawą źródłową i dociekliwością, a przy tym jako pisane w sposób jasny, z właściwą dla twórczości autorki precyzją analizy danych źródłowych, popartą wielką erudycją, ostrożnością w formułowaniu wniosków i oszczędnością w słowach, stanowią przykład świetnego warsztatu badawczego.

Na osobną uwagę zasługuje jeszcze społeczna działalność Jubilatki.

Pozostając bezpartyjną, od 1950 r., w okresie zatrudnienia na Uniwersytecie Poznańskim/UAM, angażowała się czynnie w pracach uczelnianej organizacji Związku Nauczycielstwa Polskiego, pełniąc od lutego 1976 r. funkcję przewodniczącej Komisji Rewizyjnej organizacji oddziałowej ZNP.

Ponadto wspierała działalność trzech instytucji naukowych i kulturalnych. Pierwszą z nich była Biblioteka Kórnicka PAN, z którą łączy ją kilkudziesięcioletnie bliskie związki. Rozpoczęły się one już w 1945 r., tuż po wojnie, od momentu, kiedy jeszcze jako studentka korzystała z jej zbiorów rękopisów i starodruków, przygotowując – jak już wyżej wspomniano – pracę magisterską pod kierunkiem docenta Uniwersytetu Poznańskiego Stanisława Bodniaka, w latach 1930-1952 (z przerwą w okresie wojny i okupacji) kierownika tej biblioteki. Po obronie pracy magisterskiej odbyła w Bibliotece krótką praktykę. Następnie podtrzymywała z nią bliskie kontakty na różne sposoby, tak przez osobę Bodniaka od 1948 r. także profesora nadzwyczajnego i kierownika Katedry Historii Kultury Polskiej, jako promotora jej pracy doktorskiej, jak i przez współuczestnictwo w latach 1951-1952 wraz z Włodzimierzem Dworzaczkiem w opracowaniu indeksu osób, miejsc i rzeczy do XIV tomu publikowanego przez Bibliotekę Kórnicką od 1852 r. pomyślnego wydawnictwa *Acta Tomiciana* (w edycji Władysława Pocięchy). Później także żywo interesowała się losami biblioteki. To przede wszystkim dzięki jej sugestii i woli prof. Dworzaczek zdecydował się przekazać do Kórnik swą niezmiernie cenną spuściznę: *Materiały historyczno-genealogiczne do dziejów wielkiej własności w Wielkopolsce*, owoc swej blisko czterdziestoletniej pracy. Pierwsza jej część została przekazana jeszcze za jego życia, druga już przez Dworzaczkową w miesiąc po jego śmierci, w październiku 1988 r. *Materiały* po ich elektronicznym opracowaniu przez specjalnie w tym celu utworzoną w Bibliotece Kórnickiej (przez jej dyrektora śp. prof. Jerzego Wisłockiego) Pracownię Genealogiczną, ukazały się w 1996 r. w ramach jej wydawnictw jako *Teki Dworzaczka. Materiały historyczno-genealogiczne do dziejów szlachty wielkopolskiej XV-XX w.* Później, w 2002 r. Jolanta Dworzaczkowa przekazała Bibliotece Kórnickiej w formie depozytu korespondencję przychoǳącą do prof. Dworzaczka. Poprzez te dary, które istotnie wzbogaciły zbiory rękopisów Biblioteki Kórnickiej, Jubilatka wpisała się do grona ważniejszych jej darczyńców w ostatnim ćwierćwieczu. 26 listopada 2004 r. doc. dr hab. Jolanta Dworzaczkowa wzięła też udział we współorganizowanej przez Bibliotekę Kórnicką i Bibliotekę Główną UAM konferencji pt. *Źródła do dziejów braci czeskich w bibliotekach i muzeach polskich*, na której przedstawiła wspomniany już wyżej bardzo ważny referat: *Bracia czescy – kalwiniści – ewangelicy reformowani*, później opublikowany w materiałach z tej sesji. Za jej wiedzą Biblioteka Kórnicka opublikowała w 2006 r. pracę Włodzimierza Dworzaczka, *Ksawery Działyński (1759-1818)*, odnaniezoną w Archiwum UAM w wersji jego doktoratu¹⁵, a w pierwszym wydaniu książkowym (wydanym także sump-tem Biblioteki) wraz z całym nakładem zniszczoną przez Niemców we wrześniu 1939 r., razem z Drukarnią Rolniczą, w której była ona tłoczona.

¹⁵ W. Dworzaczek, *Ksawery Działyński 1756-1819*, przedmowa S. Sierpowski, nota edytor-ska B. Wysocka, Wydawnictwo Biblioteki Kórnickiej, Kórnik 2006, ss. 164.

Będąc wieloletnią czytelniczką akt staropolskich w Archiwum Państwowym w Poznaniu, zawsze żywo i życzliwie interesowała się jego sytuacją i działalnością. W 2007 r. poparła też odsłonięcie na ścianie westybulu tej instytucji tablicy pamiątkowej upamiętniającej zasługi Jej męża prof. dr. hab. Włodzimierza Dworzaczka, wybitnego historyka i genealoga szlachty polskiej, zwłaszcza wielkopolskiej, powstałej z inicjatywy Towarzystwa Genealogiczno-Heraldycznego „Gens” w Poznaniu i Dyrekcji APP. Ponadto na zorganizowaną w związku z tym przez Archiwum wystawę prezentującą życie i twórczość tego znakomitego uczonego udostępniła odpowiednio materiały ze zbiorów rodzinnych.

Po zniszczeniu przez wylew Warty w 1997 r. zbiorów Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Poznaniu na Ostrowie Tumskim Dworzaczkowa podarowała do nich część rodzinnego księgozbioru.

Na podkreślenie zasługuje wreszcie wielka troska Jubilatki o zachowanie, publiczne udostępnienie i spopularyzowanie spuścizny naukowej i sylwetki męża. Poza wymienionymi już przejawami tej troski na szczególnie podkreślenie zasługują jeszcze: krótki artykuł o rodzinie Dworzaczków¹⁶ (2009), przekazanie do publikacji na prawach rękopisu trzeciego tomu monografii rodu Tarnowskich¹⁷ oraz poparcie wydania w obszernym tomie dawniej ogłoszonych 24 opracowań i wspomnień Włodzimierza Dworzaczka¹⁸.

Dorobek naukowy doc. dr. hab. Jolanty Dworzaczkowej, w połączeniu z dużą wiedzą, jasnym i interesującym sposobem jej przekazywania i innymi, wymienionymi formami działalności: naukowej, dydaktycznej i społecznej, odwagą w wyrażaniu swych sądów i tolerancją wobec innych postaw oraz skromnością wzbudzały dla Niej powszechny szacunek. Niezmiennie dużym autorytetem cieszyła i cieszy się w Instytucie Historii UAM, zwłaszcza w macierzystym Zakładzie Historii Nowożytnej do końca XVIII w., z którym podtrzymuje bliskie związki, dzieląc się chętnie z jego pracownikami wiedzą, doświadczeniem badawczym i dydaktycznym.

Za całokształt działalności naukowo-dydaktycznej i organizacyjnej Jolanta Dworzaczkowa otrzymała w 1974 r. Złoty Krzyż Zasługi, w 1981 r. Medal Komisji Edukacji Narodowej, a w 1986 r. Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski¹⁹. Istotnymi przejawami uznania dla Jej dorobku naukowego i dydaktycznego były także obchody w latach 1993, 2003 i 2008 jubile-

¹⁶ Por. załączone *Uzupełnienie za lata 2002 i 2009-2013 do Bibliografii prac Jolanty Dworzaczkowej za lata 1949-2009* (zob. przyp. 11).

¹⁷ W. Dworzaczek, *Leliwici Tarnowscy od schyłku XVI wieku do czasów współczesnych*, Muzeum Historyczne Miasta Tarnobrzegu 1996, s. 178 +24 nlb z 27 fot.

¹⁸ W. Dworzaczek, *Studia nad dziejami społeczeństwa, polityki i kultury dawnej Polski w wiekach XVI-XVIII*, wyboru dokonali, opracowali, bibliografią i posłowiem opatrzyli Z. Chodyła i Z. Sprys, Warszawa 2010, ss. 639.

¹⁹ AUAM, sygn. 599/258c (akta osobowe Jolanty Dworzaczkowej z Kadr); sygn. 789/5 (akta osobowe z Wydziału Historycznego UAM).

uszków siedemdziesięcio-, osiemdziesięcio-, osiemdziesięciopięć- i ostatnio dziewięćdziesięciolecia Jej urodzin, zorganizowane przez Instytut Historii UAM i poznański Oddział Poznańskiego Towarzystwa Historycznego, którego jest od lat pięćdziesiątych XX w. aktywną członkinią. Ostatni jubileusz, który odbył się 3 grudnia 2013 r. w Sali Lubrańskiego Collegium Minus UAM, miał szczególnie uroczystą oprawę. W związku z dwoma pierwszymi wydane zostały zbiory Jej prac, obejmujące część wcześniej publikowanych i rozproszonych rozpraw oraz artykułów, a podczas trzeciego wręczono Jubilatce wspomnianą wyżej książeczkę, zawierającą Jej wspomnienia związane ze studiami na UZZ i UP (1942/43-19477) i początkami pracy na UP w latach 1950-1951.

Z okazji pięknego podwójnego Jubileuszu: ukończenia dziewięćdziesiątego roku życia i sześćdziesięciopięćlecia twórczości naukowej życzymy Pani Profesor dobrego zdrowia i zadowolenia z dokonań naukowych oraz niezmiennej ludzkiej przyjaźni.

Uzupełnienie za lata 2002 i 2009-2013 do Bibliografii prac Jolanty Dworzaczkowej za lata 1949-2009

2002

Jan Amos Komeński (1592-1670), „Leszczyński Notatnik Akademicki”. Kwartalnik, R. I, 2002, nr 4, s. 19-22.

2009

Działalność Jana Amosa Komeńskiego w Polsce, [W:] Jan Amos Komeński i bracia czescy w 380. rocznicę przybycia do Leszna (1628-2008), „Leszczyński Notatnik Akademicki”. Kwartalnik, R. VIII, 2009, nr 33, s. 6.

Rodzina Profesora Włodzimierza Dworzaczka, „Gens. Rocznik Towarzystwa Genealogiczno-Heraldycznego” 2007/2008, Poznań [2009], s. 11-13.

2010

Sytuacja Jednoty w Polsce u schyłku XVII wieku, [W:] Daniel Ernest Jabłoński : rektor gimnazjum w Lesznie (1686-1691) : materiały z sesji naukowej / pod red. Alojzego Koniora; Leszczyńskie Towarzystwo Kulturalne w Lesznie, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Jana Amosa Komeńskiego w Lesznie. Wyd. 2 popr. - Leszno: LTK, PWSZ im. J.A. Komeńskiego, 2010, s. 43-50.

2011

Bogusław Leszczyński [starosta generalny Wielkopolski (ok. 1612-1659)]. Poprawki do biografii, „Rocznik Leszczyński”, 2011, t. 11, s. 47-55.

2012

Sprawa Krystyny Poniatowskiej, „Rocznik Leszczyński”, 2012, t. 12, s. 309-310. Dot. m.in. konsylium lekarskiego z udziałem J.A. Komeńskiego i Jana Jonstona. Polemika z tezą artykułu W. Lipońskiego: Brytyjskie koneksje wybitnych cudzoziemców związanych z Leszmem, Rocz. Leszcz. 2011, t. 11, s. 35-45.

2013

Moje wspomnienia ze studiów historycznych w latach 1942-1947 i z początków pracy na Uniwersytecie Poznańskim. Studia i Materiały do Dziejów Instytutu Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Pod red. J. Dobosza, W. Molika, T. Schramma, M. Zwierzykowskiego, Z. 1. Instytut Historii UAM, Poznań 2013, ss. 59.

Treść: Wstęp (redaktorzy). Studia historyczne na tajnym Uniwersytecie Ziem Zachodnich w latach 1942/43-1943/44. Wspomnienia ze studiów na Uniwersytecie Poznańskim w latach 1945-1947. Początki pracy na Uniwersytecie Poznańskim w latach 1950-1951.

Zestawił
Zbigniew Chodyła

Korekta do:

Bibliografii prac Jolanty Dworzaczkowej za lata 1949-2009, zestawiła Z. Sprys, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 2009, LIII, s. 372-383.

1995

Reformacja i kontrreformacja w Wielkopolsce, Poznań. Wydawnictwo Poznańskie 1995 (Seria: Wielkopolska. Historia-Społeczeństwo-Kultura), ss. 362.

Treść: Od autorki, s. 5-6; Reformacja w Wielkopolsce, s. 7-51; Wprowadzenie reformacji do miast królewskich Wielkopolski, s. 52-87; Reformacja a problemy narodowościowe w przedrozbiorowej Wielkopolsce, s. 88-114; Andrzej z Osowej Sieni Ossowski, starosta wschowski. Z dziejów polskiego luteranizmu, s. 115-137; Bracia czescy przejawem odrębności Wielkopolski, s. 138-144; Zbór i szkoła braci czeskich w Koźminku (około 1554-1614), s. 145-156; Zbór braci czeskich w Karminie, s. 157-174; Z dziejów zboru w Krokowej w XVII i XVIII wieku, s. 175-186; Sytuacja materialna duchowieństwa braci czeskich w Polsce do początków XVII wieku, s. 187-219; W sprawie autorstwa pisma o „mizerii” ministerialnej, s. 220-224; Kontrreformacja we Wschowie w latach 1577-1632, s. 225-278; Zniszczenie Leszna w roku 1656, s. 279-310; Panegyricus Carolo Gustavo i jego tło polityczne, s. 311-328; „Czarna legenda” Komeńskiego a rzeczywistość historyczna, s. 329-342; Sprawa dysydencka, s. 343-362.

2003

Z dziejów braci czeskich w Polsce. Instytut Historii UAM, Poznań 2003 („Publikacje Instytutu Historii UAM”, t. 57), ss. 126, nlb. 1, tab. 1.

Treść: Słowo wstępne, Maciej Serwański, s. 7; O Autorce, Marian Drozdowski, s. 9-12; Studia historyczne na tajnym Uniwersytecie Ziem Zachodnich w latach 1942/43 – 1943/44, s. 13-16; Bracia czescy na tle historii europejskiej, s. 17-26; Czeskie początki Leszna. Mit czy rzeczywistość?, s. 27-31; Zbór braci czeskich w Ostrorogu, s. 32-40; Zbory braci czeskich w dawnym powiecie konińskim, s. 41-47; Sytuacja materialna duchowieństwa braci czeskich w Polsce do połowy XVII wieku, s. 48-77; Projekt programu szkolnego Jana Jonstona, s. 78-82; Bojanowscy w ruchu reformacyjnym, s. 83-89; Sprawy wojska na sejmikach wielkopolskich w latach 1648-1661, s. 90-98; Zniszczenie Leszna w roku 1656, s. 99-121; Bracia czescy przejawem odrębności Wielkopolski, s. 122-126; Wykaz skrótów, s. nlb.

Zbigniew Chodyła, Marian Drozdowski, Zofia Sprys

Profesor Jolanta Dworzaczkowa**Z okazji jubileuszu 90-lecia urodzin i 65-lecia twórczości naukowej****Streszczenie**

Artykuł przedstawia życie i dorobek naukowy Profesor Jolanty Dworzaczkowej, z domu Essmanowskiej (ur. 1923 r.). Po uzyskaniu matury w konspiracyjnym liceum (1942) i studiach na tajnym Uniwersytecie Ziem Zachodnich (1942-1944) w Warszawie i na Uniwersytecie Poznańskim (1945-1947) pracowała w latach 1950-1981 jako ceniony nauczyciel akademicki na UP i UAM, broniąc na tej uczelni rozpraw doktorskiej (1951) i habilitacyjnej (1960). Od 1949 r. do zasobu wiedzy historycznej wniosła ponad sto publikacji (wykazanych w *Bibliografii*, opublikowanej wraz z krótką charakterystyką sylwetki Badaczki w czasopiśmie „Odrodzenia i Reformacji w Polsce” LIII, 2009 i *Uzupelnieniu* do niej, pod tekstem tego artykułu). Dotyczą one: 1) dziejów Prus Królewskich, 2) dziejów reformacji i kontrreformacji, a szczególnie Kościoła braci czeskich w Polsce, 3) dziejów Wielkopolski, zwłaszcza w płaszczyźnie wyznaniowej. Z jej publikacji do najważniejszych należą książki: *Dziejopisarstwo gdańskie do połowy XVI w.* (1962), *Reformacja i kontrreformacja w Wielkopolsce* (1995), *Bracia Czescy w Wielkopolsce w XVI i XVII w.* (1997), *Szkola w Lesznie do 1656 roku. Nauczyciele i programy* (2003) i *Z dziejów braci czeskich w Polsce* (2003). Ze względu na wysokie walory poznawcze i warsztatowe dorobek naukowy Jolanty Dworzaczkowej jest bardzo wysoko ceniony przez polskich i zagranicznych historyków reformacji i kontrreformacji, zwłaszcza zaś czeskich badaczy dziejów braci czeskich na emigracji oraz życia i działalności Jana Amosa Komeńskiego w XVI-XVII w.

Professor Jolanta Dworzaczkowa

To Commemorate 90th Birthday and 65 Years of Academic Work

Abstract

The article presents the personal and professional life of prof. Jolanta Dworzaczkowa, née Essmanowska (born 1923). She passed her baccalaureate exams in one of the underground high schools in 1942 and graduated from the underground University of the Western Lands (1942-1944) in Warsaw and from Poznań University (1945-1947). Between 1950 and 1981, she worked and was regarded as a valuable academic lecturer at Poznań University and Adam Mickiewicz University. In 1951, she defended her Ph. D. thesis and in 1960 she received her habilitation. Since 1949 she has contributed over 100 publications (indicated in *Bibliography*, published along with a short description of her character in the journal *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* in No. 53, 2009, and in *Supplement* to it, under the article). These publications concern the history of Royal Prussia, the history of Reformation and Counter-reformation, and in particular, the history of the Unity of the Brethren in Poland, and the history of Greater Poland, especially in terms of religion. Among her publications, the most important are the following books: *Dziejopisarstwo gdańskie do połowy XVI w.* ("Gdańsk Chronicles Until the Middle of the 16th Century") from 1962, *Reformacja i kontrreformacja w Wielkopolsce* ("Reformation and Counter-reformation in Greater Poland") from 1955, *Bracia czescy w Wielkopolsce w XVI I XVII w.* ("The Unity of Brethren in Greater Poland in the 16th and 17th Century") from 1997, *Szkoła w Lesznie do 1656 roku. Nauczyciele i programy* ("Education in Leszno Until 1656. Teachers and Curricula") from 2003 and *Z dziejów braci czeskich w Polsce* ("The history of the Unity of Brethren in Poland") from 2003. The academic work of prof. Dworzaczkowa has immense cognitive value and it proves her great scientific skills, therefore it is extremely respected by historians of Reformation and Counter-reformation in Poland and abroad. The expatriated Czech researchers of the history of the Unity of Brethren and the researchers working on the life and work of Jan Amos Komeński in the 16th and the 17th century particularly value her work.